Araştırma Makalesi
Research Article

Nesir 2 (Nisan 2022):
47-64

Osmanlı Dönemi Hikâye Kitaplarında Kolektif Yazarlık

Collective Authorship in Ottoman Story Books

Elif Sezer Aydınlı

Doktora Öğrencisi
Freie Universität Berlin
Tarih ve Kültür Araştırmaları Bölümü
ORCID: 0000-0001-5207-3218
sezerel89@gmail.com

Sezer Aydınlı, Elif. "Osmanlı Dönemi Hikâye Kitaplarında Kolektif Yazarlık." *Nesir: Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 2 (Nisan 2022): 47-64.

Makale geliş tarihi: 24 Ocak 2022 Makale kabul tarihi: 8 Nisan 2022

Elif Sezer Aydınlı

Osmanlı Dönemi Hikâye Kitaplarında Kolektif Yazarlık

Öz

Osmanlı yazma eser kültüründe metin üretimi, günümüzde tek bir şahısa ya da şahıslara atfedilen yazarlık olgusunu aşan daha çeşitli ve katmanlı bir görüntü sunmaktadır. Bu yazıda, 18 ve 19. yüzyılda üretilmiş ve okunmuş popüler kahramanlık hikâyeleri üzerinden; sahaf, müellif/müstensih, okur gibi farklı öznelerin dahil olduğu kolektif ve aynı zamanda kümülatif bir yazarlık biçimi üzerine düşünülecektir. Kolektif yazarlığın bir tezahürü olarak, çoğunlukla toplu kıraat meclislerinde okunmuş ve elden ele dolaşmış bu hikâye külliyatının üzerindeki temellük ve istinsah gibi hârici kayıtlar ve metinsel özellikler incelenmiştir. Nadir olarak görülen temellük ve istinsah kayıtlarından dolayı bu kitapların gerek sahiplenme gerek üretimlerinde kişilerin değil tüm bir okur cemiyetinin etkin olduğu iddia edilmiştir. Bu iddiayı desteklemek üzere; ana metinde müstensih dışında karşımıza çıkan el yazıları, orijinal istinsahtan sonra yapılan tamir-tadilat ve eklemeler görseller üzerinden incelenmiştir. Osmanlı'da yazarlık otoritesini ulema-dışı metinsel üretim örnekleriyle farklı türler üzerinde düşünmeye çağıran bu çalışmanın, "Osmanlı kitap kültürü" ve "okuma/yazma tarihi" alanlarına katkıda bulunması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Osmanlı kitap kültürü, kolektif yazarlık, popüler hikâyeler, harici kayıtlar

Abstract

Authorship in the Ottoman manuscript culture displays a much more diverse and layered picture than the current perception on authorship that is attributed to a specific person, or people. This article, based on the 18th and 19th century versions of popular heroic stories, ponders on a collective and cumulative form of authorship in which various agents such as bookdealers, authors/scribes and readers were involved. As a result of collective authorship, this study observes on various records such as ownership statements and colophons alongside textual features on these story manuscripts that were mostly read aloud in the collective reading sessions. Because of the scantiness of ownership statements and colophons, it argues that not specific persons but a whole community were active both in the terms of ownership and production of these books. To support this argument, the article examines distinct scripts other than the scribe's, besides the textual repairments and additions made after the original copying. By discussing the non-ulema textual production through visuals, this study aims to contribute to the fields of "Ottoman book culture," and "the history of reading and writing."

Keywords

Ottoman book culture, collective authorship, popular stories, manuscript notes

Bugün yazar kelimesinin çağrıştırdığı anlam, *TDK Güncel Sözlüğü'nde* verildiği gibi, "Bilim, edebiyat, sanat alanlarında kitap yazan ve kitap hazırlayan, bir eseri ortaya koyan ve eserin sahibi olan kimse, kalem erbabı, müellif" tanımıyla sınırlıdır.[1] Öte yandan, Osmanlı yazma dünyasında metin yazarlığıyla ilgili "müellif, müstensih, muharrir" gibi kavram çeşitliliğinin işaret ettiği üzere yazarlık; metin türüne, bağlama ve döneme göre değişen/dönüşen çok daha çeşitli ve katmanlı bir görüntü sunmaktaydı.

Bu makalede, hem yazılı hem de sözlü üretim dünyasına ait olan olan "popüler" hikâye metinleri üzerinden, yazarlığın belli bir kişiden veya kişilerden ziyade bir cemiyete/cemiyetlere ait olduğu karmaşık, alternatif bir metin üretim şekli üzerine düşünülecektir.[2] Bunun için, 18 ve 19. yüzyıllarda üretilmiş ve İstanbul'da kiralama usulü elden ele dolaşmış Hamza ve Ebû Müslim gibi kahramanlık hikâyelerinin yazmaları üzerinden çeşitli gözlemler yapılacaktır. Bu yazmaların kendine has okur cemiyeti tarafından kamusal meta olarak algılandığı ve metinler üzerinde müellif/müstensihlerin yanında okurların da söz hakkı iddia ettiği ve yazma eylemine dahil oldukları öne sürülecektir.

Sözlü Metin – Yazılı Metin

İncelenecek eserler 18 ve 19. yüzyılda üretilmiş yazılı metinler olsa da öncelikle bu hikâyelerin sözlü kültürle olan ilişkisi üzerine düşünülmelidir. Ortaçağ'dan itibaren İslam medeniyetinde kitap telifinin, sözlü aktarımla (rivâyet) ve meclis ortamıyla doğrudan ilişkisi vardır. İsmail Erünsal'ın belirttiği üzere:

> VII-VIII. asırlarda semâ ve kırâ'at metodu kitap telifinde tercih edilen en güvenilir yoldu. Bu dönemde yaşayan müellifler eserlerini bizzat kendileri kaleme almamışlar, daha sonra kendilerine isnat/nisbet edilen eserler, öğrencilerinin veya öğrencilerinin öğrencilerinin sözlü ve yazılı olarak nakledilen bilgileri yazıya geçirmesiyle oluşmuştur.[3]

1 "Yazar" maddesine 12.01.2022 tarihinde sozluk.gov.tr adresinden online olarak erişilmiştir.

2 Bu yazıda "popüler" ifadesi elit ya da yüksek zümreye ait olanın karşıtı olarak kullanılmamıştır; saraylısından bürokratına, esnafından hamalına kadar geniş yelpazedeki bir okur kitlesine istinaden farklı okur profilleri tarafından "okunan, bilinen, sevilen" anlamlarında kullanılmıştır.

3 İsmail E. Erünsal, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphâne* (İstanbul: Timaş, 2019), 59.

Osmanlı dönemi için de – henüz buz dağının çok küçük bir parçası aydınlatılmış olsa da – mescid ve medreselerdeki ders halkaları, halk arasındaki dinî seremoniler, eğlence veya ilmî amaçlı toplanan kıraat meclisleri hesaba katıldığında metinlerin sözlü ortamlarda ve belli bir cemiyet dairesinde oluştuğunu ya da en azından şekillendiğini söyleyebiliriz. Sözlü ortamda karşımıza çıkan bu okur/dinleyici müdahilliği, şerh/haşiye/zeyl gelenekleri üzerinden yazılı metnin baskın olduğu en ilmî mecralarda bile sonraki müellifler tarafından da paylaşılır. Kısacası, Osmanlı yazma kültüründe metin, diğer birçok yazma kültüründe olduğu gibi bir kişinin elinden çıkıp biten otoriter bir nesne değil okurların, dinleyicilerin ve başka yazarların müdahelesine her zaman açık, birikim üzere gelişen/dönüşen canlı bir organizmadır.

Özel olarak Osmanlı hikâye yazıcılığına baktığımızda ise sözlü hikâye geleneği, meclis kültürü, anonim yazarlık ve yazan/istinsah eden/derleyen arasındaki bulanık tanımlar, metinleri tek bir kişiye atfetmemizi daha da imkânsız kılar. Örneğin *Dânişmendnâme, Battalnâme, Saltuknâme* gibi gâzi anlatıları, belli kültürel-politik saiklere sahip Selçuklu ve beylik sultanlarının emri üzerine geç Orta Çağ dönemi Anadolu'sunda (13-15.yüzyıl) yazıya geçirilmiştir.[4] Melik Dânişmend tarafından ısmarlanan *Dânişmendnâme'*nin ilk derleyicisi Mevlâna ibn Alâ, Cem Sultan'ın ısmarladığı *Saltuknâme'*nin derleyicisi Ebû-l-Hayr-i Rûmî ve *Hamzanâme'*nin derleyicisi meşhûr *İskendernâme* yazarı Ahmedî'nin kardeşi Hamzavî olarak bilinmektedir. Ancak, yazıya geçirenlerin isimlerini bildiğimiz durumlarda bile bu isimler daha çok farklı kültürlerde yüzyıllar boyu şekillenen hikâyeleri dinleyen ve tespit edemediğimiz oranda bir yaratıcılık/doğaçlama payıyla yazıya aktaran kişilerdir. Bu isimler günümüz kütüphanelerinde hâlen yazar olarak kayıtlı olsa da bu hikâyeler, gerek sözlü gerekse yazılı mecrada yüzyıllar boyu üretilmeye devam ettiği için bugün elimize ulaşan nüshalardaki hikâyelerle, bu kişilerin derlediği/yazdığı hikâyeler büyük farklılık arz eder. Ayrıca bu hikâyeleri yazıya aktaran kişiler, metnin sadece derleyicileri değil anlatıcıları arasından da olabilir. Fars hikâyeciliğinden örnek verirsek, *Fîrûzşahnâme'*nin yazarı olarak kabul edilen Bighamî veya *Semek-i Ayyâr'*ın yazarı olarak kabul edilen Ferâmerz ibn Hüdâdâd ya bu hikâyelerin kıssahanlarıdır ya da hikâyeleri sözlü performanslardan kaydetmişlerdir. Henri Massé, Ferâmerz için "görünen o ki eser bir sözlü performans esnasında kaydedilmiştir ve yazıya aktaran muhtemelen anlatıcının ifadelerini de aktarmıştır … bu bakımdan dar anlamıyla profesyonel bir yazarın eserin değildir." demektedir.[5] William Hanaway de Şeyh Bighami olarak

4 Metinlerin nasıl derlendiğine dair örnekler için, bkz: Zeynep Aydoğan, "Oral Performance and Text: Narrators, authors, and editors in the Anatolian Turkish Warrior Epics," *The Written and the Spoken in Central Asia* içinde. (Potsdam Edition Tethys, 2021).

5 Faramarz ibn Khudâdâd, *Samak-e Ayyâr*, ed. Frédérique Razavi (Paris: Maisonneuve et Larose, 1972), 8. Aktaran: İlhan Başgöz, *Hikâye: Turkish Folk Romance as Performance Art* (Bloomington: Indiana University Press, 2008). Çeviri bana ait.

bilinen Mevlâna Şeyh Muhammed Tâhiri'nin isminin metinde geçtiğini ancak bu kişinin muhtemelen 15.yüzyılın profesyonel kıssahanlarından biri olduğunu söyler.[6]

Bu hikâyelerin aynı zamanda derleyici ve kıssahanları da olabilen müellifleri, yazdıkları metni yüzyıllar boyu bu hikâyeleri anlatan anlatıcılara borçlu olduklarını bilirler. Bu metinlerin çoğu zaman ketebe kaydı taşımaması, anonim bir karakterde olması ve daima "râviyân-ı ahbâr ve nâkilân-ı âsâr öyle rivâyet ve bu yüzden hikâyet ederler ki" gibi bir kalıp ifadeyle başlaması bu bilincin tezahürleri olmalıdır. Zeynep Aydoğan, 13-15. yüzyıl arasında yazıya geçirilmiş gazi anlatılarında birkaç istisna dışında belli bir anlatıcı ismi veya anlatı bağlamı verilmediğini söyler.[7] Aynı durum, yüzyıllar sonra, 18 ve 19. yüzyıllarda yazılmış Hamzanâmeler için de geçerli olacaktır. Tülün Değirmenci, bu yazmalarda sebeb-i te'lîf bölümünün olmamasını ve "râviyân-ı ahbâr" gibi beylik bir kalıpla başlamalarını "… zira anlatılanlar tek bir müellifin eseri değil, yüzyıllardır bu geleneği yaşatan ve olasılıkla da ekledikleri yeni bölümlerle bu hikâyeleri zenginleştiren, çoğaltan tüm meddah ve hikâyecilerin ortak bir yaratısıdır," şeklinde açıklar.[8]

Bu noktada, Osmanlı'da yazarlığın tanımı ve metin üretim biçimlerinin sadece türler değil, metnin üretildiği ve hitap ettiği kitle ve dönemler üzerinden de zamanla büyük değişimlere uğradığı belirtilmelidir. Bu yazıda ele alınacak olan dönem, her ne kadar büyük ölçüde 19. yüzyılı hatta okuma notlarının tarihi bakımından 20. yüzyılı kapsasa da, okuryazarlık alışkanlıkları açısından "post-17. yüzyıl" diyebileceğimiz bir döneme tekabül etmektedir. Bu dönemde, Osmanlı dünyasında kitap üretimi ve sahipliği artmış, kağıt ucuzlamış, medrese ve cami kütüphaneleri genişlemiş, eğitim sistemi daha kapsayıcı hale gelmiş, yeni yazın türleri ortaya çıkmış ve tüm bunların bir nedeni ve sonucu olarak okuryazarlık kitlesi genişlemiştir. Dana Sajdi'nin 18. yüzyıl Şam'ı üzerinden "nouveau literacy" olarak adlandırdığı yeni okuryazarlık tipi, yüksek ulema dışındaki sosyal grupların metin üretimi üzerinde yetkinliklerini idda etmelerini sağlamıştır.[9] Bu dönemde, hikâye kitapları, kişisel mecmualar, halka hitaben yazılan risaleler, hatta tarih kitaplarının üretiminde daha önce müellif olarak karşımıza fazla çıkmayan esnaf grupları, kadınlar, öğrenciler gibi yeni grupları görmek mümkün olmaktadır.

---

6 William L. Hanaway, *Love and War: Adventures from the Firuz Shâh Nâme of Sheikh Bighami* (Delmar, New York: Scholars' Facsimiles & Reprints, 1974), 20.

7 Aydoğan, "Oral Performances and Text," 407.

8 Tülün Değirmenci, "Söz bir Nesnedir ki, Zâil Olmaz: Osmanlı İstanbul'unda Hamzanâme Geleneğine Göre Kamusal Okuma," *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, cilt VII (İstanbul: İBB, 2015), 637.

9 Dana Sajdi, *The Barber of Damascus: Nouveau Literacy in the Eighteenth-Century Ottoman Levant* (Stanford: Stanford University Press, 2013).

Sahaf, Müstensih, Okur: Metnin Sahibi Kim?

Osmanlı yazılı dünyasında yazar otoritesinin neredeyse hiç görülmediği bir külliyata örnek olarak 18 ve 19. yüzyıl İstanbul'unda sevilerek okunmuş olan Fîrûzşâh, Hamza, Ebû Müslim, Camasb, İskender gibi kahramanların hikâyelerini gösterebiliriz. Bu hikâyelere ait yazmalar bugün birçok yazma eser kütüphanesinde bulunsa da, bu çalışmada, gerek erişim imkanlarından gerekse çalışmanın sınırlarını aşmamak amacıyla özellikle Ankara Millî Kütüphane, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanesi, Fatih Millet Yazma Eser Kütüphanesi ve Yapı Kredi Sermet Çifter Araştırma Kütüphanelerinde bulunan yazmalar incelenmiştir. Bu yazmaların en büyük özelliği üzerlerinde bulunan binlerce toplu okuma notu ve bireysel olarak her konuda yazılmış olan notlardır. Bu notlardan ve yazmaların yıpranmış fiziksel özelliklerinden görüldüğü gibi, bu kitaplar çoğunlukla kiralama usulü sahiplerinden ya da sahaflardan alınarak konaklar, kahvehaneler, dükkanlar ve daha nice türlü toplu okuma ortamında bir kitleye karşı okunmuş ve elden ele şehrin tüm semtlerini dolaşacak kadar döneminde popülerlik kazanmış olan kitaplardır.

Bu kitaplar, okuma tarihi kadar yazma/yazarlık tarihi açısından da Osmanlı yazma eser kültürü alanında alternatif bakış açıları geliştirmemizi gerektirecek gibi görünüyor. Öncelikle, bu yazmalarda, istinsah kaydı dediğimiz kitabın yazarı, yazma tarihi, kitabın yazılma saikleri gibi kritik konuları aydınlatan kayıtlara neredeyse hiç rastlanmaz.[10] Öte yandan, kitabın nerede, kim tarafından, kimler arasında okunduğu bilgilerini içeren ve toplu okuma notları adını verdiğimiz notlarda büyük çoğunlukla tarih bulunmakta; bu durum da bu kitapların okunma tarihlerinin yazılma tarihlerinden daha fazla önemsendiği şeklinde yorumlanabilmektedir. Yazar/müstensih isminin bulunduğu istinsah kaydı sayısı daha da sınırlıdır. Bunların bir kısmı aynı kişiye, 1782/3 ile 1793/4 yılları arasında farklı yazmalar üzerinde kaydı bulunan, aynı zamanda kitapları kiraya veren sahaf ve mücellid Salih Efendi'ye aittir.

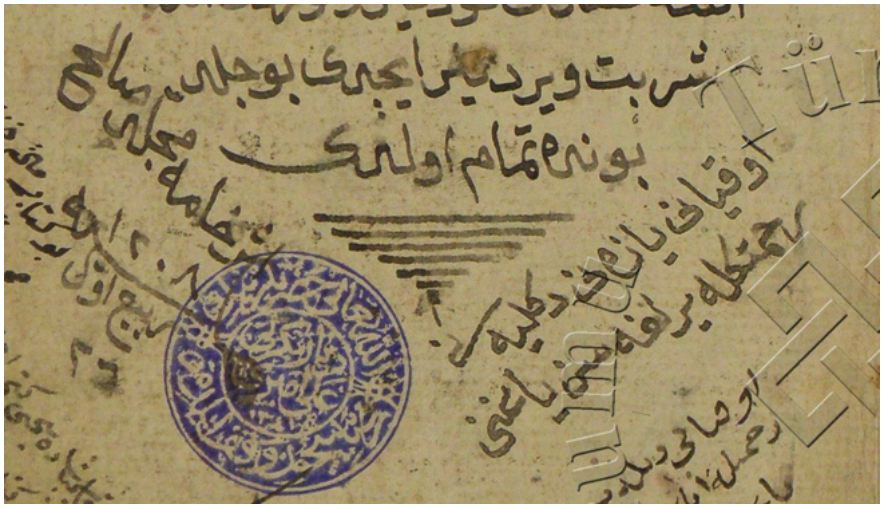

Resim 1 Mücellid Sâlih'e ait, 26 Rebiyü'l-evvel 1208
(1 Kasım 1793) tarihli bir istinsah kaydı.
Ebû Müslim Hikâyesi, İstanbul, Fatih Millet Kütüphanesi, Ali Emîrî 31, 80a.

Diğer müstensih isimlerine ve mesleklerine baktığımızda ise bu kişiler, profesyonel bir yazardan ziyade ortak havzadaki hikâyeleri derleyen ve kiraya çıkarmak üzere istinsah etmiş, farklı mesleklerle iştigal eden şahıslar gibi görünmektedirler. Bazı örnekler şunlardır:

Attâr Ahmed Ağa, 1220 tarihli,[11]
Monla Mülâyim, 9 Zilkade 1227 tarihli,[12]
Süvâri-cenâb hazret-i Kapudânî Hüseyin Bey hazretleri, 27 Safer 1264 tarihli,[13]
Hasan Basri, Teşrîn-i sânî 1309 tarihli,[14]
Evrâk-ı hümâyûn ketebesinden Mustafa Cemal Efendi ibn Baha'eddin rahmetullâh, 9 Rebîyü'l-âhîr 1304 tarihli.[15]

İstinsah kayıtlarında yazmak ve yazan için "yazan, tahrîr eden, harrarahû, hâme, ketebe, tamka" gibi kavramlar kullanılırken, mükerrer "bunu yazdım çü bî-vefâdır rûzigâr/ ben öldükde kala hattım yâdigâr" ya da "okuyanı, yazanı, dinleyeni rahmetinle yarlıgasın yâ ganî" gibi kalıp beyitler dikkat çekicidir.[16] Diğer türler üzerinde daha çok Arapça versiyonlarını görmeye alışkın olduğumuz bu beyitlerin yazma eylemininin "metinleri zamana direnir kılma" fonksiyonunu hatırlatırken, metni yazan kişi ile okuyan ve dinleyen kişileri de eşitleyici bir tavır sunduğunu öne sürebiliriz.[17] Dolayısıyla, metni yazan kişiler, böyle anonim ifadeler kullanarak ve çoğu zaman isimlerini bile kaydetmeyerek daha en baştan bugün metin üretiminde yazara atfettiğimiz otoriteden feragat ediyor gibi görünmektedirler.

Yazarlık otoritesinden edilen feragatin öncelikle bu kitapların yazılma amacı ve okurlar arasında sahip olduğu fonksiyonla alakalı olduğunu düşünmeliyiz. Bu metinler belli bir patrona yönelik ve şahsî kütüphanelerde tutulmak üzere değil, ortak bir edebî zevke, kahramanlık algısına ve gelenek tasavvuruna sahip bir "cemiyet" için üretilmiş izlenimi vermektedir. Zira bu kitaplar az sayıda ketebe kaydı taşıdığı gibi, mühürlerden ve diğer temellük kayıtlarından da mahrumdur. Yazmalar üzerinde "sâhib ve mâlik" şeklinde tanımlanan birkaç kişinin de metnin müstensihi veya Salih Efendi gibi metni kiraya çıkaran sahaflar olduğuna dair gerek yazma eserlerde gerekse ikincil kaynaklarda çeşitli tanıklıklar mevcuttur.[18] Örneğin, Fransız seyyah Antoine Galland, güncesinde Bedesten'de bazı kitapçılar olduğunu ve bu kitapçıların 4-5 akçe karşılığında istenen kitabı istinsah ettiğini söyler.[19] Ayrıca bazı sahafların terekelerinde aynı türe ait çok sayıda cilt ve yazı aletleri bulunması, kahramanlık hikâyelerine yönelik yoğun ilgiyi gösterdiği gibi, sahaf-müstensih-yazar ve hatta kitap sahibi ayrımlarının bazı türler üzerinden ne kadar bulanık olduğunu da gösterir.[20]

Metin üretiminde -aynı zamanda ekonomik saiklere de ilgili olan- üretilen kitabın piyasada hızlı ve bol miktarda tüketileceğine yönelik bu farkındalığın, bazı müstensihlerin kitaplarının hor kullanılmasından ve fazla dolaşıma bağlı olarak yıpranmasından duyduğu endişeyi azalttığını düşünmemeliyiz. Örneğin, bahsi geçen sahaf, müstensih, mücellid Salih Efendi'ye ait bir not; bu endişeyi dile getirirken onun yazdığı kitabın geniş bir okur kitlesi arasında dolaşıma gireceğinden de haberdâr olduğunu gösterir:

> Ya her kim bu kitabı alub okuyub bozar ise veyâhud yırtar ise veyâhud hatm idüb virmeyüb virdüm deyü inkâr iderse dilerim peygamber efendimizin şefa'âtinden mahrûm kalsun […] ve bu kitabları okuyub dinleyen ahbâblar sizlerden ricâ iderim ki bu kitabları okuduktan sonra yırtub ve bozmayub hemen teslîm itmenizi ricâ ve niyâz iderim birâder, ağalar ve efendiler ve beyler.[21]

---

18 Adam Gacek, Arap harfli yazma eserlerde müstensihlerin kendilerini metnin ilk sahibi olarak gördüklerini ve bu yüzden "sâhib ve mâlik" ifadesini kullandıklarını söyler. Adam Gacek, "Ownership Statements and Seals in Arabic Manuscripts," *Manuscripts of Middle East* 2 (1987): 88-95.

19 Antoine Galland, *Journal d'Antoine Galland pendant son Séjour à Constantinople (1672-1673),* c. 1. (Paris, E. Leroux, 1881), 42.

20 Terekelerinde kahramanlık hikâyelerine ait çok sayıda cilt bulunduran sahaflar için bkz: Meredith Quinn, "On Yedinci Yüzyıl İstanbul'da Ucuza Okumalar," *Eski Metinlere Yeni Bağlamlar: Osmanlı Türkçesi Metin Çalışmaları*, ed. Hatice Aynur vd. (İstanbul: Turkuaz Yayınevi, 2015): 146–69; İsmail Erünsal, *Osmanlılarda Kitap Ticareti: Sahaflar ve Kitapçılar* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2021): 97.

21 *Dâstân-ı Eba Müslim*, Ankara, Millî Kütüphane, Yazmalar 8688/3, 61b. Ketebe kaydında müstensih ismi bulunmamasına karşın, el yazısı benzerliğinden ve diğer şekilsel benzerliklerden dolayı kitabın Salih Efendi tarafından yazıldığı düşünülmektedir. *Dâstân-ı Eba Müslim*, Ankara, Millî Kütüphane, Yazmalar 8504/16, 91b.

Aynı şekilde, *Hamzanâme*'nin çeşitli ciltlerini yazan başka bir müstensih de kitabını imla ve inşa öğrenmek için yırtan, bozan, ödünç alıp da inkar eden ve kenarlarına olur olmaz şeyler yazan kişilerin yüz yirmi peygamberin şefaatinden mahrum kalmalarını dileyerek lanet eder.[22] 18.yüzyıla ait bir *Süleymannâme* cildinin müstensihi ise daha en baştan okurlardan kitabının harab edilmemesini rica ederken kibar bir üslupla şöyle seslenmektedir:

> Okuyan ehibbâya safâ bahş ider. Kerem [u] 'inâyet idüb bozayım yâhûd kenârına bir şey yazayım diyüb kitâbımı berbâd itmeyesin. Efendim ehibbâya niyâz olunur. Zîrâ Süleymânnâme her yerde bulunamıyor, bulunur da ol da ehibbâya safâ virmiyor. Murâd olan kıssadan hissedür, ve's-selâm.[23]

Bu örnekler, müstensihlerin diğer okurların müdahilliğine belli bir dereceye kadar ve kitaba fiziksel olarak zarar vermedikleri ölçüde müsamaha gösterdiklerini düşündürmektedir.

Eklektik bir Külliyat: Yazar Olarak Okurlar

Her ne kadar bazı müstensihler potansiyel okurlarından kitapların yırtılmamasını, harab edilmemesini, karalanmamasını rica etse de bugün kütüphanelerde bulunan kahramanlık hikâyelerine ait yazmaların hemen hepsi yıpranmış bir görüntü sergilemektedir. Bunun en büyük sebebi yazmaların uzun süre elden ele tüm şehri dolaşmasıdır. Örneğin 18.yüzyıl ortasında yazılmış Ebû Müslim'in 4. cildi, üzerindeki okuma notlarına binaen, Tophane, Şehremini, Üsküdar, Fatih, Unkapanı, Sultanahmet, Kağıthane, Kasımpaşa, Davutpaşa, Eyüp, Balat, Galata ve Beşiktaş semtlerinde, kahvehaneler, hanlar, evler, devlet daireleri hatta Enderun'da 19. yüzyıla kadar elden ele dolaşarak okunmuştur.[24] Yüksek dolaşım esnasında, okurlar bu kitaplara bir prestij nesnesi veya değerli bir meta olarak muamele etmemiş, kitaplar her türlü bireysel duygu ve düşüncenin yazılabildiği, toplu okumalara dair kayıtların alındığı, imla ve inşa çalışılan, hesaplamalar ve çizimler yapılan ucuz nesneler olarak kullanılmıştır. Bu bakımdan hikâye kitapları hem eğlence araçları hem de el altında bulunan yazı araçları olarak gündelik hayatın bir parçası olmuşlardır.

Birçok okur, kitapların zamana ve hor kullanmaya bağlı olarak bozulmasından bıkkınlık duymuş ve bunu yapan kitap kullanıcılarını sert dille eleştirmişlerdir. "Bu

22 *Dâstân-ı Eba Müslim*, Ankara, Millî Kütüphane, Yazmalar 8504/16, 91b ve 8504/30, 1a.

23 *Süleymânnâme*, London, British Library, MS Or 14944, 91a. Şu makaleden alınmıştır: Tülün Değirmenci, "Bir Kitabı Kaç Kişi Okur? Osmanlı'da Okurlar ve Okuma Biçimleri Üzerine Bazı Gözlemler," *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar* 13 (Güz 2011), 25.

24 *Dâstân-ı Eba Müslim*, Ankara, Millî Kütüphane, Yazmalar 8504/4.

kitabı hor tutub târ ü mâr idenler bu kitab gibi târ ü mâr olsunlar," "bunu her kim keserse Yezîd oğlu Yezîddir," "buna her ne kadar isim yazdın ise cümlesin s.ki g.tüne olsun" gibi beddualar ve küfürler savurmuşlardır.[25] Yırtılan, karalanan, zamanla silinen metinlerin tamir edilmesinde ve sahih metnin yeniden düzenlemesinde bazı sonraki okurlara karşı sorumluluk duymuşa benziyorlar. Örneğin bir okur, Hamzanâme'nin 35.cildinin sayfalarını yeniden düzenlemiş ve şu notu düşmüştür: "Bu sâhifeyi kıra'at itdikten sonra nihâyetindeki sâhife kıra'at olunacakdır çünkim kagıdları tebdîl olmuşdur […]."[26] Bu tebdillerden dolayı olsa gerek, bu cilt dâhil birçok ciltte bugün araştırmacıların işini fazlasıyla zorlaştıran, bazen varağı bazen sayfayı baz alan, farklı dönemlere ait ayrı ayrı sayfa numaralandırmaları mevcuttur.

Bazı okurlar ise yıpranan/bozulan yazmaların sayfalarını düzenlemekten bir adım daha öteye giderek eksik ve kopuk sayfaları yeniden yazma cesaretinde bulunmuşlar, bu bakımdan metinlerin üretimi üzerinde bir nevi müstensih/müellifin sahip olmasını beklediğimiz bir yetki alanını paylaşmışlardır. Örneğin, aşağıda iki sayfası gösterilen *Hamzanâme'*nin 60 varaklık 4.cildinde ilk ve son varaklar dahil olmak üzere 9 varak başka bir el tarafından yazılmıştır.[27]

27 *Hamzaname*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi 1087. El yazısındaki amatörlükten ve eklerin sayfa değil varak bazında olmasından bu el yazısının müştereken yazan başka bir müstensihe değil sonraki bir okura ait olduğu varsayılmaktadır.

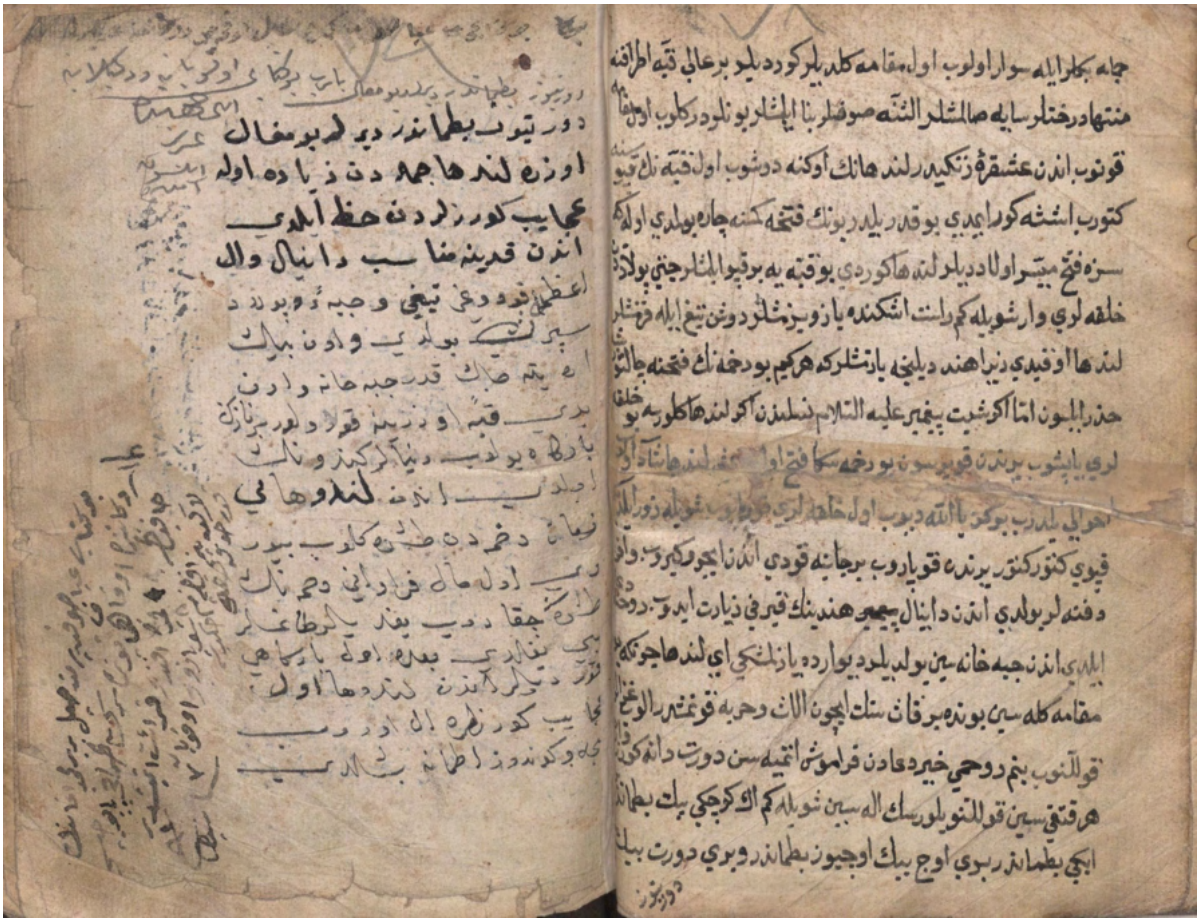

Hamzaname, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar 1087, 29b-30a (varak üzerinde sayfa numarası yoktur, kendinden önceki varağın sayfa numarası baz alınmıştır)

Üzerindeki tarihli notlardan 200 yıl boyunca okunduğunu anladığımız Hamzanâme'nin 6. cildi ise bu kez üç farklı el yazısının gözlemlenmesi açısından daha eklektik ve açıklanması daha zor bir görüntü sergiler. Yazıdaki görece profesyonellik ve diğer yazmalardan alışkın olduğumuz – muhtemelen mücellid Salih'e ait olan – el yazısından dolayı metnin ilk 10 varağını yazan kişiyi orijinal/ilk müstensih olarak kabul edebiliriz. Orijinal istinsahın 10 ila 17. varakları kayıp olduğundan, aradaki sayfalar 2. el olarak adlandıracağımız farklı bir kişi tarafından doldurulmuş ancak bu doldurma el yazısının iriliğinden dolayı eksik olan 7 varağı, 13 varakla

doldurduğundan varak numaralarında çeşitliliğe ve karışıklığa sebep olmuştur. Buradan itibaren kendi numaralandırmamızı takip edersek, 23. varaktan 43. varağa kadar tekrar orijinal müstensihin el yazısı takip edilmektedir. 43 ila 45. varakların arası bu kez 3. bir el tarafından doldurulmuştur. 46. varakta 2. el dönerek 3 varak yazmıştır. 49. varakta başlayan orijinal müstensihin el yazısı 77. varağa kadar devam etmiştir. 77 ila 97 arasındaki varaklar yine 2. el tarafından doldurulurken, 97. varak ile nüshanın eksik olarak sonlandığı 117. varaklar arasında yine orijinal müstensihin el yazısı görülmektedir.

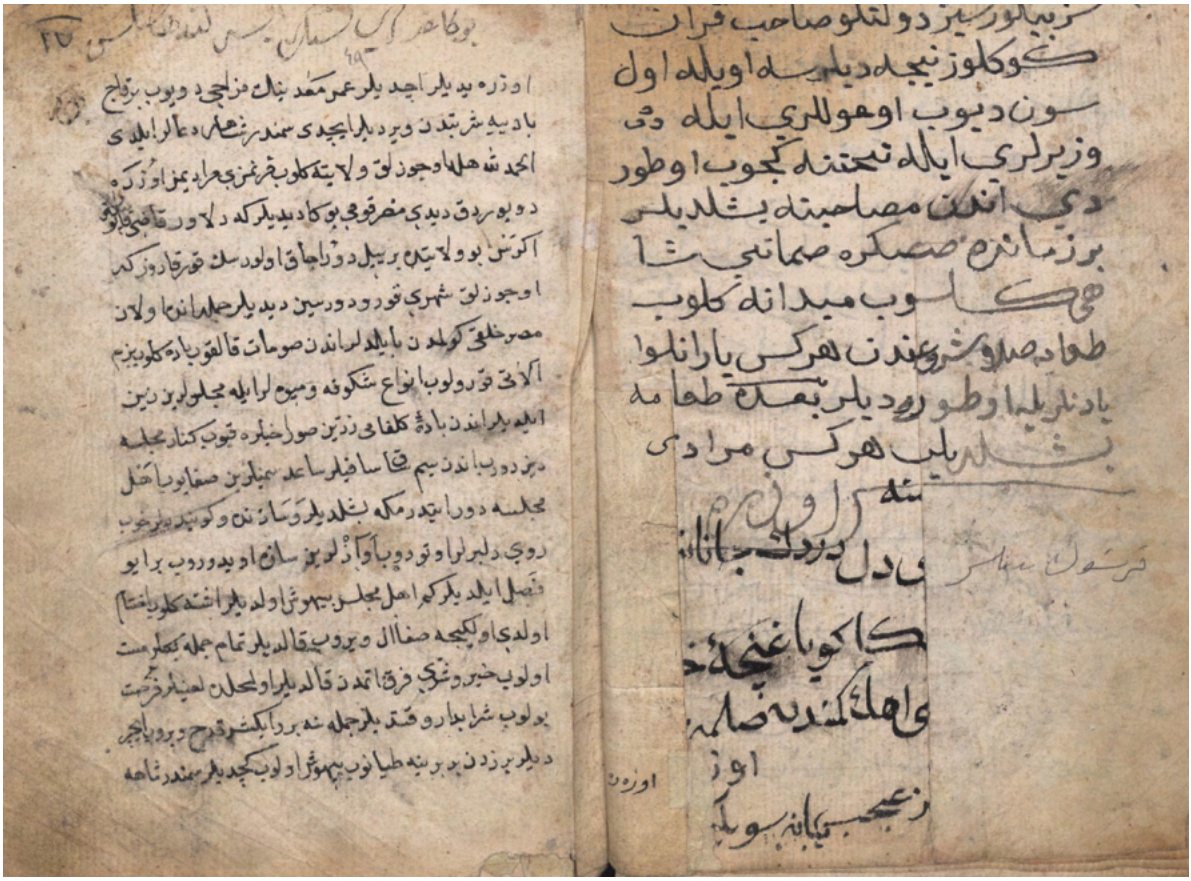

Hamzaname, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi,
Türkçe Yazmalar 1089, 23b-24a [kendi numaralandırmamız].
Solda orijinal müstensih, sağda 2. el tarafından yazılan bir sayfa görülüyor.

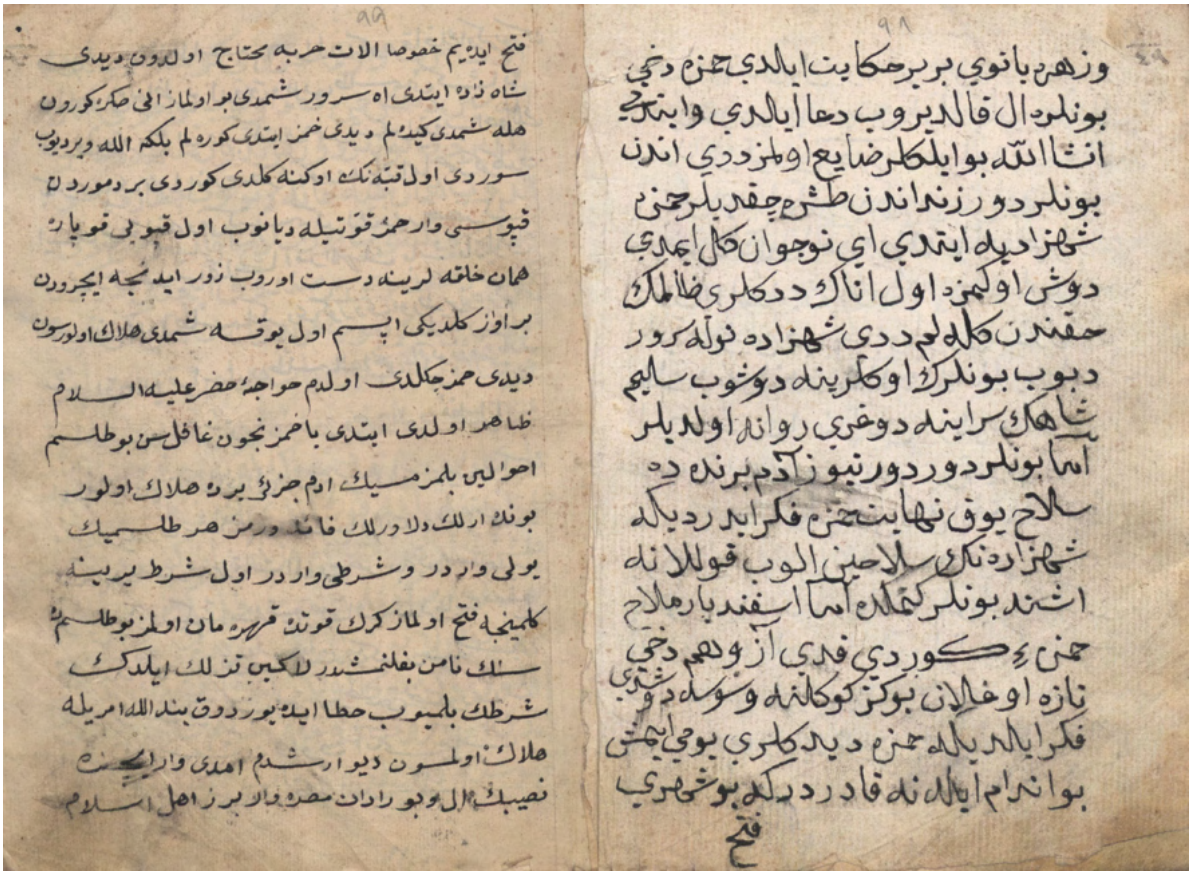

A.g.e., 42b-43a [kendi numaralandırmamız]
Sağ sayfada 2. elin, sol sayfada 3.elin el yazısı görülüyor.

Ortaya fazlasıyla eklektik yazmalar çıkmasına neden olan bu metin tamir-tadilatına girişen, ancak bir anlamda mevzubahis bölümleri yeniden yazan bu "elleri" nasıl adlandıracağımız konusunda kesin bir karara varmak zor görünüyor. Bu kişiler bir yandan – görsellerde "üzere" ve "hiç" kelimelerinde görüldüğü gibi – metindeki reddâdeleri koruyarak ve sayfaları buna göre yeniden düzenleyerek orijinal müstensihin yarattığı metni tamir etmek, sahihleştirmek üzere müdahalede bulunuyorlar. Kitap düzenine gösterilen bu riayetin yanı sıra, kitabı düzenleyenlerin kendi isimlerini, çoğu müstensihin yaptığı gibi anonim tutmaları da kişisel bir gösterişten ziyade, kamusal bir hizmet peşinde olduklarını düşündürüyor. Öte yandan, bu tamir-tadilat işleminin içinde mecburen bir yazarlık yaratıcılığı taşıması gerektiğini düşünebiliriz.

Zira, farklı cilt sayılarında, farklı okuma sürelerinde ve metinlerin performansında doğaçlamanın merkeziliği düşünülürse yazılı ya da sözlü olsun, tek bir Hamza ya da Ebû Müslim hikâyesi yoktur. Dolayısıyla, tıpkı orijinal müstensihin aynı zamanda derleyici ve müellif sıfatlarını da taşıması gibi, bu kişilerin de kimliğinde belli bir saptama yapmak zor belki de yersiz bir çaba olacaktır.

Peki notlarından gözlemlediğimiz kadarıyla yerel aksanlarını hâlâ koruyan, yüksek eğitim almamış, muhtemelen daha önce yazıyla fazla iştigali bulunmamış bu insanlar metnin yeniden yazımına müdahil olma cesaretini nasıl buluyorlardı? Örneğin, aşağıdaki resimde görüldüğü gibi, bu müdahaleleri yapan kişilerin el yazıları normal şartlarda mütevazı kabul edeceğimiz orijinal el yazısıyla bile büyük tezatlar oluşturabilmektedir.

Hamzaname, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar 1093, 29b-30a. [kendi numaralandırmamız].

Okurların yazmaya karşı sahip olduğu cüret ve cesarete dair bu soru, retorik ve küçümseyici bir sorudan ziyade, bir okur cemiyetinin psikolojik, sosyal, kültürel kodlarını anlamaya yöneliktir. Bu amaçla, öncelikle, okurların Arap-Fars-Türk kültürel havzasındaki dinî-hamasi hikâyelere yüzyıllar içerisinde gerek sözlü gerek yazılı metinler üzerinden oluşmuş kuvvetli bir aşinalığa sahip olduğunu düşünmeliyiz. Okurların metinler üzerinde yazar olarak da kalem oynatmalarını kolaylaştıran bu aşinalık 18 ve 19.yüzyıl okurları tarafından da paylaşılıyor olmalı ki yazmalar üzerindeki notlardan okurların hikâyelerin içeriğine dair bazı beklentiler içinde olduğunu, beklentileri karşılanmadığı noktalarda da olumsuz reaksiyonlar gösterdiklerine ve müstensihe çıkıştıklarına şahit oluyoruz. Örneğin *Kıssa-i Kerb Gâzî veyâ Hikâye-i Muhammed Hanefî* hikâyesinin okurları "bu cildde bî nihâye eylesin lâf u güzâf,"[28] "bu kitabı okuyanla dinleyen ahmak,"[29] "çok lâf u güzâf gördük amma bu mertebe görmedik,"[30] ya da "şu latîf hikâyelerin mü'ellifi yazduğu üzerine komuyor, bir söz bilmez câhil kâtibe girip haltlar itmiş ki haddi yokdur"[31] gibi bu türlere ait diğer yazmalarda karşımıza pek çıkmayan tepkilerde bulunmaktadırlar. Anlatının tutarsız olması, anlaşılır olmaması ya da bazı kısımların çok uzatıldığına dair tepkiler, okurların bu hikâyelere yönelik sahip olduğu bir aşinalığın ve alışkanlığın tezahürü olmalıdır.

Bu hikâyelerin okurlar için sadece birer eğlence aracı olmaması, aynı zamanda kendilerini ortak bir kahramanlık algısı ve tarihi üzerinden dinî ve hamasi bir geleneğe bağlama isteğinde olmaları da bu hikâyelerin korunmasına yönelik "misyoner" bir tavır içine girmelerini gerektirmiş olabilir. Zira bu hikâyelerin cemiyeti tarafından ne kadar ciddiye alındığını okuma meclislerinde çıkan kavgalardan, meclisi izleyen dua ve beddua seanslarından, notlarda kahramanlara atfedilen benzer dinî-ahlaki değerlerden izlemek mümkündür. Arzu Öztürkmen, bir makalesinde, Dede Korkut hikâyelerinin yazıya geçirilmesinin ardında muhtemelen göçebe toplulukların belli başlı hikâye anlatıcılarının yaşlanmış ya da vefat etmiş olduğunu; yani bir kaybediş ve koruma isteğiyle yazıya geçirilmiş olduğunu söyler.[32] Benzer bir durumu, 18 ve 19. yüzyılda yüzlerce cildin yazılmış – ya da bugüne kadar korunmuş – olmasının arkasında müstensihin ekonomik kaygılarının ötesinde, bu dönemde Osmanlı toplumunun içinde bulunduğu büyük sosyo-kültürel dönüşümlerden ve bu dönüşümler içinde geleneksel olanı koruma isteğinden kaynaklandığını düşünebiliriz. Okurlar da sadece okuma zevkine halel verdikleri için değil, bu koruma hareketinin bir parçası

28 *Kıssa-i Kerb Gâzî veyâ Hikâye-i Muhammed Hanefî*, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Yazmalar K0274. 0270/04, 1a.

29 *A.g.e.,* 1a.

30 *A.g.e.,* 79a.

31 *A.g.e.*, 63b.

32 Arzu Öztürkmen, "Orality and Performance in Late Medieval Turkish Texts: Epic Tales, Hagiographies, and Chronicles," *Text and Performance Quarterly* 29:4, 330.

olarak kitapları berbat edenlere kızmakta ve eksik parçaları tamamlamada harekete geçmiş olabilirler.

Son olarak, daha önce zikredildiği üzere bu metinler, gerek üretenler gerekse tüketenler açısından belli şahıslar tarafından ısmarlanmış, şahsi ve umumi kütüphanelerde tutulmuş, meta değeri olan nesneler değil; kitlesel eğlence ve sosyo-kültürel bir seremonin parçasıydılar. Bu kitlesel ruh bakımından, okurun sadece yazmanın kenarlarında ve boş sayfalarında değil, metin üzerinde kalem oynatması da fazla şaşırtıcı olmamaktadır. 18. yüzyıldan itibaren Avrupa'da olduğu gibi Osmanlı topraklarında da görülen yeni tip okuryazarlığın ardında; okuryazarlık oranları, kâğıdın ucuzlaması ve erişilebilir olması, eğitim aygıtlarının ve bürokrasinin genişlemesini de içeren bu dönemsel ruh (Zeitgeist) tıpkı Şamlı berberin hacimli bir şehir kroniği yazmaya soyunması gibi bizim okurlarımızı da hikâyeleri tamamlamaya yöneltmiş olmalıdır.

Sonuç

Örneklerden görüldüğü üzere, incelenen tür skalasını genişletmek, Osmanlı yazma eser kültürünün en az "okuma tarihi" kadar önemi haiz "yazma tarihi" alanını da farklı yazarlık öznelerini, biçimlerini ve yazmanın farklı fonksiyonlarını aydınlatmamızı sağlayacaktır. Bu yazıda incelenen 18 ve 19. yüzyıllarda yazılmış ve popülerlik kazanmış Hamza ve Ebû Müslim hikâyelerine ait yazmalara baktığımızda "kolektif", hatta birikimsel ilerlemesi bakımından belki de "kümülatif" olarak ifade edilebilecek yazarlık eylemleriyle karşılaşılmıştır. Artık yazar olan okurların sadece kıraat meclislerinde fiilen ya da sayfa kenarlarında gıyaben değil, doğrudan metni düzenleyen, eklemeler yapan ve tamir eden kişilere dönüştüğü görülmüştür. Bu eylemin arkaplanında hem okurların geleneksel hikâyelere yönelik aşinalığı, hem bu geleneği koruma isteği hem de bu dönemde oluşmuş farklı okuryazarlık biçimlerinin olduğu öne sürülmüştür. Ayrıca; üretilme, dolaşıma girme ve okunma aşamalarının tümünde bireysel değil kitlesel değere sahip bu metinler üzerindeki yazarlık otoritesinin okur cemiyeti içerisindeki farklı özneler tarafından bölüşüldüğü söylenmiştir. Bundan sonraki çalışmalarda, Osmanlı döneminde ulema-dışı metinsel üretimle ilgili giriş mahiyetindeki bu gözlem ve iddiaların farklı türler ve pencerelerden genişletilmesi ümit edilmektedir.

Kaynakça

Yazma Eserler

Dâstân-ı Eba Müslim, Ankara, Milli Kütüphane, Yazmalar 8504/4; 8504/7; 8504/9; 8504/16; 8504/30; 8688/3.

Ebû Müslim Hikâyesi, İstanbul, Millet Kütüphanesi, Ali Emîrî 31; 101; 102.

Hamzaname, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar 1084; 1087; 1095; 1096.

Hamza-nâme, İstanbul, Yapı Kredi Sermet Çifter Araştırma Kütüphanesi, Yazmalar 146; 148.

Kıssa-i Kerb Gâzî veyâ Hikâye-i Muhammed Hanefî, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Yazmalar K0274. 0270/04.

Mısır Vâlisi Koca Ca'fer Paşa'nın Hikâyesi, İstanbul, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Hacı Mahmud 6264.

Çalışmalar

Arslan, Sami. *Osmanlı'da Bilginin Dolaşımı: Bilgiyi İstinsahla Çoğaltmak*. İstanbul: Ketebe, 2020.

Aydoğan, Zeynep. "Oral Performance and Text: Narrators, authors, and editors in the Anatolian Turkish Warrior Epics." *The Written and the Spoken in Central Asia* içinde. Potsdam Edition Tethys, 2021.

Başgöz, İlhan. *Hikâye: Turkish Folk Romance as Performance Art*. Bloomington: Indiana University Press, 2008.

Değirmenci, Tülün. "Bir Kitabı Kaç Kişi Okur? Osmanlı'da Okurlar ve Okuma Biçimleri Üzerine Bazı Gözlemler." *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar* 13, (Güz 2011): 5-43.

—. "Söz bir Nesnedir ki, Zâil Olmaz: Osmanlı İstanbul'unda Hamzanâme Geleneğine Göre Kamusal Okuma." *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, cilt VII. İstanbul: İBB, 2015.

Derman, Uğur. "Eski Mürekkebçiliğimiz." *İslam Düşüncesi Mecmuası* 2 (June 1967): 97-111.

Erünsal, İsmail E. Ortaçağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphâne. İstanbul: Timaş Yayınları, 2019.

—. *Osmanlılarda Kitap Ticareti: Sahaflar ve Kitapçılar*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2021.

Gacek, Adam. "Ownership Statements and Seals in Arabic Manuscripts." *Manuscripts of Middle East* 2 (1987): 88-95.

Galland, Antoine. *Journal d'Antoine Galland pendant son Séjour à Constantinople (1672-1673),* vol 1. Paris: E. Leroux, 1881.

Hanaway, William L. *Love and War: Adventures from the Firuz Shâh Nâme of Sheikh Bighami*. Delmar, New York: Scholars' Facsimiles & Reprints, 1974.

Öztürkmen, Arzu. "Orality and Performance in Late Medieval Turkish Texts: Epic Tales, Hagiographies, and Chronicles." *Text and Performance Quarterly* 29:4.

Quinn, Meredith. "On Yedinci Yüzyıl İstanbul'da Ucuza Okumalar." içinde, *Eski Metinlere Yeni Bağlamlar: Osmanlı Türkçesi Metin Çalışmaları,* ed. Hatice Aynur vd, 146-69. İstanbul: Turkuaz Yayınevi, 2015.

Sajdi, Dana. *The Barber of Damascus: Nouveau Literacy in the Eighteenth-Century Ottoman Levant.* Stanford: Stanford University Press, 2013.